

HAMLET FÉLRESIKLOTT SZÍNHÁZI KÍSÉRLETE?

EGY MONDAT FORDÍTÁS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KONTEXTUSBAN

ALMÁSI ZSOLT

A dolgozatban Hamlet egyetlen sorával, abból is két szóval fogok foglalkozni. Az angol sor, „This is one Lucianus, nephew to the King!”¹ (3.2.239) Nádasdy Ádám fordításában így hangzik „Ez itt Lucianus, a király unokaöccse”² (3.2.239.), ahol a „király” és az „unokaöcs” szavakra fogok különös figyelmet fordítani. Látszólag egy semmitmondó, ritkán eszünkbe jutó szövegrészlet ez, ám – és emellett fogok a dolgozatban érvelni – természetfilozófiai és fordítástörténeti összefüggésbe ágyazva a mondat izgalmasan befolyásolja a *Hamlet* értelmezését. A dolgozat figyelmet fordít a korabeli kísérleti tudomány kialakulására, tudománytörténeti összefüggésekre, valamint a magyar fordítások részleges történetére, azaz Kazinczy Ferenc, Arany János, Eörsi István és Nádasdy Ádám fordításaira.

Kezdjük azzal, hol is hangzik el a mondat, ki mondja kinek, és miért? A sor Hamleté, valójában többen is hallhatják, hiszen a királyi udvar jelenlétében beszél Hamlet. Mivel az előtte levő sorokat kifejezetten Claudiushoz intézte, és nincs semmi okunk annak feltételezésére, hogy ezt pont nem hozzá, nem a körülöttük levő szereplőkhöz intézi, valószínűleg a célközönség ugyanaz, mint az előző soroknál. A hol és mikorra a válasz a színház- a-színházban jelenet, amikor Hamlet a „Gonzago meggyilkolása” című darabot adhatja elő a színészekkel. Az előadás célja pedig, Hamlet-Nádasdy szavaival „Színházba hát / fogjuk meg a király bűntudatát” (2.2.600–601). A 2. felvonás utolsó jelenetét lezáró páros rím kellőképpen rögzíti a befogadóban, hogy egy színházi kísérletnek leszünk tanúi, amelynek célja elfogni az egeret, a bűnöst, mint ahogy Hamlet el is mondja közvetlenül a jeles mondat előtt Claudiusnak, hogy a darab címe valójában „Az Egérfogó” (3.2.232.). Hogyan is működik ez a csapdaállítás?

Hamlet terve az, hogy színházi kísérletében, kísérleti színházában létre hívja a múltat egy, a múlthoz hasonló történetet megjelenítő darab segítségével. Mégpedig azzal céllal, hogy elkapja Claudius úgy, hogy a létrehívott múltbéli büntettel, gyilkossággal feléb-

¹ William Shakespeare, *Hamlet*, szerk. Harold Jenkins, The Arden Shakespeare (London: Methuen, 1982). Az idézett sorokra zárójelk között ennek a kiadásnak alapján utalok, ha nem jelölöm máshogy – A. Zs.

² William Shakespeare, *Shakespeare három dráma: Hamlet. Szentivánéji álom. Lear király*, ford. Nádasdy Ádám (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2012), 110. Az idézett sorokra zárójelk között ennek a kiadásnak alapján utalok, ha nem jelölöm máshogy – A. Zs.

ressze Claudius lelkiismeretét, és az elárulja magát, hogy megölte saját testvérét, idősebb Hamletet, a koronájáért és feleségéért. Olyan ez, mintha egy tesztnek, kísérletnek vetné alá Claudius. A kísérlet négy feltételezésen alapul. Az első az, hogy a színdarab képes hatást gyakorolni a nézőre; a második, hogy Claudiusnak van lelkiismerete; a harmadik, hogy a lelkiismeret-furdalás felébredhet; illetve, hogy Claudius bűnös. A hipotézis egyfelől esztétikai, színházesztétikai feltételezéseket tartalmaz, másfelől pedig pszichológiai-teológiai elképzeléseket foglal magában a lelkiismeret mibenlétét illetően, valamint egy gyanút, ami Hamletnek a Szellemmel folytatott beszélgetésének és saját „prófétai lelkének” következménye. Valójában a gyanú, a legutóbbi hipotézis ontológiailag eltér az előzőektől, amennyiben a kísérlet ebből indul ki, hasonlóan minden kísérlethez, tudniillik egy gyanúból, hogy van valami, amit nem lehet és szabad adottnak venni, hanem a kísérlet által tesztelni kell.

A megalapozott és sikeres kísérlethez azonban a hipotéziseken túl szükséges még a kísérleti körülmények minél alaposabb kialakítása. A kísérlet először is annál jobb, minél pontosabban célorientált – kérdőre kell vonni a természetet, mert a természet nem fedi fel könnyen a titkait, hasonlóan a bűnös lélekhez. Erről volt Hamletnek ideje meggyőződnie, hiszen – ha hihetünk Opheliának – az idős Hamlet halála és a színház-a-színházban jelenet között négy hónap telt el: „Dehogy fenség, van az kétszer két hónap is” (3.2.126). Hamlet tehát, hogy minél célorientáltabb lehessen a kísérlet, megír és beszúr „olyan tíztizenkét sornyi szöveget” (2.2. 535.) az eredeti szövegeknyvbé.

A kísérlethez pedig kell egy megfigyelő, aki a kísérlet közben megfigyeli a tesztelendő alanyt. Hamlet lesz természetesen a megfigyelő: „Majd megfigyelem” (2.2.592.). Különösen fontos itt, hogy Hamlet orvosi nyelvezetet alkalmaz a teszteléshez, hiszen az „így teszem próbára” (2.2.93.) kifejezésben a „próbára tenni” kifejezés angol verziója medikus műszó. Az „I'll tent” (2.2.593.) orvosi tevékenységre utal, ahol a „tent” „olyan eszköz, amellyel egy sebet feltárnak vizsgálat és kitisztítás céljából.”³

Egyetlen megfigyelő, különösen pedig az, aki érintett a kísérlet kimenetelét illetően, nem tudja a kísérlet objektivitását biztosítani, szükség van tehát egy további megfigyelőre is. Hamlet kísérletében a másik, az objektív megfigyelő Horatio lesz. Hamlet pedig pontosan el is mondja, mi lesz a feladatuk. Hamlet így instruálja a laboratóriumi társat: „Kérlek, amikor ez megy a színen [a *Gonzago meggyilkolása* című színdarab – A.Zs.], / te minden idegszáladdal figyelj / a nagybátyámat / [...] /Figyelj nagyon” (3.2.78–80.). Hamlet és Horatio tehát rajta tartják a szemüket a kísérleti alanyon, majd a protokoll szerint a kísérlet után együtt értékelik a látott eseményeket: „Utána megbeszéljük, ki mit látott / a visel-

³ Shakespeare, *Hamlet*, 1982, 273, Harold Jenkins jegyzete az adott sorhoz.

kedésén" (3.2.86–87.). Ha a megfigyelt elárulja magát, azaz a hipotézis bizonyítást nyer – a kísérlet jól sikerült, igazságot lehet tenni, a gennyedő sebet feltárni, és elkezdni a tisztítási folyamatot.

A színházi jelenet nem csak azért értelmezhető kísérletként, mert a szöveg alátámasztja ezt az olvasatot, hanem azért is, mert a kísérleti tudomány megalapozása ebben az időszakban indult el, különösen Shakespeare kortársának, Francis Baconnek a munkássága révén.⁴ Bacon *The Advancement of Learning* (1605) című művében a tudományt tudományterületekre, rész tudományokra osztja, hogy az előrehaladásra lehetőséget teremtsen. *Novum Organum* című művében kidolgozza a kísérletezésen alapuló, rendszeres és kis lépésekben haladó elméletalkotás, elmélettesztelés módszertanát. *New Atlantis* című, töredékes könyvében pedig a tudományos kutatás intézményesült voltát mutatja be.⁵ Ebben az összefüggésben érdekes szemügyre venni Hamlet kísérletét.

Közvetlenül a színházi-laboratóriumi tevékenység végeztével maga Hamlet is úgy értelmezi, hogy a kísérlet jól sikerült. A gyilkossági jelenet után nem sokkal Claudius idegesen felpattan, elhagyja a termet, és akkor látjuk viszont, amikor az égnek megvallja bűnét. Feloldozásért ugyan nem küzd, hiszen bűnének gyümölcséről, a koronáról és Gertrudról nem tud, nem akar lemondani. Ha azonban jobban odafigyelünk, a kísérletről kiderül, hogy az eredeti tervektől eltérő módon folyt le. A színielőadás mellett, azzal párhuzamosan ugyanis Hamlet végig kommentálja a színpadi eseményeket, és mindent megtesz, hogy Claudius magára vonatkoztassa a látottakat. A kérdés az, hogy Hamlet miért beszél bele az előadásba?

A kérdésre nincs biztos válasz, hiszen Hamlet nem indokolja tetteit. Viszont valószínűsíthető, hogy mivel Claudius nem árulja el magát a némajáték során, Hamlet ráébred: a kísérlet nem fog gyümölcsöt, pontosabban gyilkost teremni. Hamletnek tehát nem marad más választása, mint hogy beavatkozzon a kísérlet menetébe. Egyik első, nyilvánvaló beavatkozása az, hogy elárulja a színházi előadás célját: az előadás kelepécét állít az égnek, azaz a bűnösnek. Sajnos azonban a várt hatás elmarad. Claudius bizonyítja színészi tehetségét. A második beavatkozás az lesz, hogy Hamlet kommentálja a gyilkos színre lépését. Ekkor hangzik el a fontos, meglátásom szerint sorsfordító mondat: „This is one Lucianus, nephew to the King!” (3.2.239). Az idézetnek két szava lesz számunkra

⁴ Ehhez lásd Stephen Gaukroger, *Francis Bacon and the Transformation of Early-Modern Philosophy* (Cambridge, UK-New York: Cambridge University Press, 2001); Paolo Rossi, „Bacon's Idea of Science,” in Markku Peltonen, ed., *The Cambridge Companion to Bacon* (Cambridge, UK-New York: Cambridge University Press, 1996), 25–46.

⁵ Rose-Mary Sargent, „Bacon as an Advocate for Cooperative Scientific Research,” in Peltonen, *Cambridge Companion to Bacon*, 146–71.

fontos: a „nephew”, vagyis „unokaöcs” és a „king”, azaz „király”, ezek ugyanis annyiból meglepőek, hogy megfordítják a színházi kísérlet értelmét. Bár a gyilkos és a meggyilkolt uralkodó kapcsolata nem kerül említésre, valahogy magától értetődik, hogy testvérek. Hamlet ugyanakkor a gyilkost, Lucianust az unokaöccsel azonosítja. A „király” szó pedig azért fontos, mert eddig az áldozatra hercegként utaltak: „duke”.

A fent kiemelt változtatások azért fontosak, mert ettől kezdve a színházi kísérlet másról is szólhat, mint azt eredetileg Hamlet tervezte. Eddig a múltat jelenítette meg, hogy a gyilkosban felébredjen a lelkiismeret, ettől kezdve azonban a jövőt is előrevetítheti. A jövőt, hiszen az unokaöcs – király kapcsolat Hamlet és Claudius kapcsolatát is jelölheti, ennélfogva pedig a betétdarab fenyegetésként is értelmezhető: Hamlet, az unokaöcs ezenel megfenyegeti az egész udvar előtt Claudius, a királyt, hogy meg fogja ölni.⁶ A nyílt támadás pedig akár fel is dühítheti Claudius annyira, hogy elhagyja az előadás termét.

Ebben az összefüggésben érdemes megvizsgálni, hogy jeles fordítóink miként adják vissza a sort, és vajon a magyar változat mit árulhat el a fordító elköteleződéséről, fordítástechnikájáról, esetleg korának kulturális, kultúrpolitikai beidegződéseiről. Kezdjük Kazinczy magyarításával. Kazinczy prózafordításában a sor így hangzik „Ezt Luciánnak hívják; Atyjafia a’ Hertzegnek”.⁷ Vagyis az „unokaöcsből” „atyafi”, a „királyból” „herceg” lesz. Mielőtt túl hamar ítélnénk a fordításról, érdemes a szavak korabeli jelentésére koncentrálni. Az „atyafi” szóval kapcsolatban a Czuczor-Fogarasi szótárban ezt találjuk:

ATYAFI, Szoros értelemben annyit tesz, mint velem egy atyától nemzett fiú, vagyis fitestvér, [...] de ezen értelme már végképen kiavult, s tágasabban véve oly rokon, ki velünk egy nemzetségből származott, vérrokon. Legtágasabb értelemben a sógorok, komák is ide értetnek. Népies nyelven barátságos megszólításul használtatik.⁸

Legszigorúbb értelmében a testvérgyilkost látjuk Lucianus alakjában, végső értelemben viszont akármelyik rokont, sőt felebarátot is érthetjük az „atyafi” alatt. A gyilkos–áldozat kapcsolata sem az idős Hamlet és Claudius, sem pedig Hamlet és Claudius kapcsolatát

⁶ Ehhez lásd az alábbi cikkeket: Allison K. Deutermann, „‘Caviare to the General’?: Taste, Hearing, and Genre in *Hamlet*,” *Shakespeare Quarterly* 62, no. 2 (2011): 230–55, <https://doi.org/10.1353/shq.2011.0019>; Paul Gottschalk, „Hamlet and the Scanning of Revenge,” *Shakespeare Quarterly* 24, no. 2 (1973): 155–70, <https://doi.org/10.2307/2868854>; Stuart Schneiderman, „The Saying of Hamlet,” *SubStance* 3, no. 8 (1973): 77, <https://doi.org/10.2307/3684281>.

⁷ Kazinczy Ferenc, *Kül-földi Jásztó-Színje. Első kötet. Hamlet*, 1. köt. (Kassa: Ellinger János, 1790), 76, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_ford_4_k.

⁸ Czuczor Gergely és Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1862), 1:223, http://mek.oszk.hu/05800/05887/pdf/1kotet_1.pdf.

nem szükségszerűen képezi le. A fenyegetés tehát része lehet az állításnak, de nem szükségszerűen ez az egyetlen értelmezési lehetőség. A „herceg” szó tovább távolítja a helyzetet a múlttól és a jövőtől is. Miért fordítja Kazinczy mégis így a mondatot? Részben magyarázat lehet erre, hogy nem angolból, hanem Schröder német fordításából dolgozott.⁹

Schröder fordításában az ominózus mondat eképpen hangzik: „Das ist einer, Namens Lucian, ein Neffe [unokaöcs – A.Zs.] des Herzogs [herceg – A.Zs].”¹⁰ Vagyis a „herceg” kifejezés a németből származik, csakhogy az „atyafi” nem szükségszerűen, hiszen a „Neffe” egyértelműen „unokaöcs”-öt jelent. Úgy tűnik, mintha Kazinczy a Schröder tompította szöveget tovább tompította volna. Schröder megtartotta az „unokaöcs” kifejezést, azaz a hamleti fenyegetést, viszont a „király” helyett használt „herceg” titulussal visszalépett a múltbéli történet elmesélésébe. Kazinczy megtartotta a „herceg”-et, hogy általa mozdítsa a múltba a történetet, mivel az „unokaöcs” szót elhomályosította. Ezáltal Kazinczy fordítása, amennyire a német forrásszöveg lehetővé tette, megmentette az eredeti kísérletet.

Arany János más módon alakítja saját fordítását. Nála ezt találjuk: „Ez valami Lucianus, a király öccse.”¹¹ Arany tehát a fenségnevek között rendet tesz, és a „király”-t visszaemeli, azaz nyilvánvalóan királygyilkosság a tét. Az egyértelmű „unokaöcs” helyett azonban csak az „öcs”-re utal, azaz mintha a rokonin kapcsolaton változtatva visszatérne a múlt megidézéséhez, a kísérlet eredeti formájához. Mielőtt elhamarkodottan félrefordítással vádolnánk, érdemes ismét megnézni, mit is jelent ez a szó Czuczor-Fogarasi szerint:

Az öcs jelent férfiaknál fiatalabbkorú férfi testvért, vagy rokont, pl. testvéröcsém, unokaöcsém. Szélesb ért. akármely ifjabb kora férfi, pl. az ötven éves ember a hatvan évesnek öccse.¹²

Hasonlóan tehát az „atyafi”-hoz, az „öcs” jelentheti akár az „unokaöcs”-öt is, de nem szükségszerűen, hiszen a fiatalabb fiútestvértől a fiatalabb férfiig mindenkire utalhat. Így Aranynál a királygyilkosság lesz a téma, eltérően a *Gonzalo* darab fenségnevétől, a

⁹ Kazinczy *Hamlet*-fordításához lásd Fazekas Sándor, „Az ezerarcú hős: Kazinczy Ferenc *Hamlet*-fordításáról,” *Bárka online* 5. sz. (2018), http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmányok/6468-kazinczy-ferenc-hamlet-forditasarol#_ftnref6; Fried István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül* (Sátoraljaújhely: Kazinczy Ferenc Társ, 1996).

¹⁰ William Shakespeare, *Hamlet, Prinz von Dänemark: Ein Trauerspiel in 6 Aufzügen. Zum Behuf des Hamburgischen Theaters*, ford. Friedrich Ludwig Schröder (Hamburg: Herold, 1777), 78, <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/shakespeare1777/0084>.

¹¹ William Shakespeare, *Hamlet, dán királyfi*, ford. Arany János (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 401, <http://digipil.hu/o:ajom7-hamlet.tei.1>.

¹² Czuczor és Fogarasi, *A magyar nyelv szótára*, 2:1154, http://mek.oszk.hu/05800/05887/pdf/4kotet_2.pdf.

színjáték azonban nem szükségszerűen jelenít meg egy esetleges jövőbeli erőszakos cselekedetet. Lehetséges tehát, hogy az eredeti szándékot tükröző kísérletnek vagyunk tanúi, de ez az olvasat nem szükségszerű. A gyilkos személye maradhat homályban, a királynak viszont kell meghalnia.

A 20–21. századi fordításoknál és kiadásoknál azonban már egyértelműbb a helyzet. Azon túl, hogy az „unokaöcs” és „király” szavak kerülnek a szövegekbe, esetenként rövid magyarázatokat is olvashatunk. A Matúra sorozatban megjelent kétnyelvű kiadásban ugyan Arany János fordítása szerepel, de a kötet szerkesztője, Fabiny Tibor a lábjegyzetben megjegyzi, hogy az angolban az „unokaöcs” szó szerepel¹³. Eörsi István fordításában „Ez itt Lucianus, a király unokaöccse”¹⁴ további magyarázat nélkül. Nádasy Ádám fordításában is „Ez itt Lucianus, a király unokaöccse” (3.2.239.) szerepel. Nádasy meg is jegyzi, hogy az eredeti intenció megváltoztatása esetleg azért történik meg, mert lehet, hogy „Hamlet nem mer túl egyértelmű célzást színre vinni” illetve „a gyilkosság mellett már a bosszú lehetőségét is felvillantja”¹⁵. Vagyis a mai fordítások visszahozzák az angol verzió családi kapcsolatait és fenségneveit, hiszen a 20–21. századi fordítói gyakorlatban az egyértelmű jelentés és a pontos fordítás kívánalmi szerepelnek a fordítói célok között. Eörsi István és Nádasy Ádám is egyetérteni látszanak abban, hogy a fordítónak kritikai kiadásból, esetleg többször kell dolgoznia.

Összefoglalásul arra érdemes tehát felhívni a figyelmet, hogy Hamlet színpadi-laboratóriumi kísérlete meglehetősen fontos és releváns a darab értelmezése tekintetében. A színházi laboratóriumi kísérlet, miközben harmonikusan illeszkedik a kora modern tudománytörténeti folyamatba, amikor is megszületik a kísérleti tudomány, egyszerre felhívja a figyelmet annak veszélyeire is. Hamlet a kísérlet megvalósítása közben, mintha jobban szeretné a tézist bizonyítani, mintsem hogy megtudja az igazságot. Továbbá azt is megmutatja, hogy annak ellenére, hogy a kísérlet nem megfelelően valósult meg, hiszen Hamlet menetközben beavatkozik, ezért szigorú értelemben nem igazolja a hipotézist, mégis ettől szinte függetlenül a hipotézis még igaz is lehet. Az angol szövegben tehát éppen az a fontos, hogy ne maradjon meg az eredeti hipotézis-kísérlet-következtetés sémából semmi, hiszen maga Hamlet teszi tönkre ezt. Mindez pedig nem könnyíti meg Hamlet dolgát, hanem pontosan arra helyezi a hangsúlyt, hogy út- és szerepkeresésről is szójjon a tragédia, és ezáltal kerülje el az egyszerű bosszútragédia sémáit.

¹³ William Shakespeare, *Hamlet, dán királyfi: tragédia*, ford. Arany János, szerk. Fabiny Tibor (Budapest: Ikon, 1994).

¹⁴ William Shakespeare, *Hamlet dán királyfi tragédiája*, ford. Eörsi István (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1993), 85.

¹⁵ *Shakespeare három dráma*, 110.